

ԲԱՍՍՏՂԵԶԱՐԻ ՇՐՋԱՆԻ ԿԻԿՆՊԹԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐԸ

Այն երեք ամրոցները, որոնք գտնվում են, ժամանակակից վարչատնտեսական բաժանմամբ, Բասարգեչարի շրջանում, կազմում են Մարտունու շրջանում եղած ամրոցների շարունակությունը Սեվանա լճի հարավային ու հարավ-արևելյան ափերին:

Այս ամրոցների երկիրը մինչուրարտական տիրապետության շրջանում կոչվել է Արկուկինի, ինչպես դա երևում է ուրարտական թագավոր Սարգուրիի սեպագիր արձանագրությունից, որը փորագրված է Մովակ գյուղի հարավում գտնվող մի բարձր ժայռի ճակատին:

Քարե-դուռ կամ Տաշ-կափու ամրոցը (հանույթ 74), Կարճաղբուր գյուղի հարավ-արևելյան կողմի սարահարթում գտնվում են ավերված կիկլոպյան ամրոցի ավերակները: Այդ շենք կոչվում է Քարե-դուռ (Տաշ-Կափու) այն բանի համար, որ այդտեղ եղած քրիստոնեական երկու սրբավայրերի դռները շինված են հսկայական բազալտ քարից:

Ամրոցը գրավում է շուրջ հինգ հեկտար տարածություն, որից ավելի քան մեկ հեկտարը միջնաբերդին է բաժին ընկնում: Ամրոցը և իր շրջակա շենքերը կողմից շրջապատված են գահավեժ ցած իջնող, համարյա անմատչելի լանջերով, որոնց ներքևում, շրջանցելով սարահարթը, հոսում է գետակը դեպի Սևանա լիճը:

Քարե-դուռ ամրոցը, կառուցված լինելով վարդենիսի լեռնաշղթայի հյուսիսային սարահարթ լանջերից մեկի վրա, իր դիրքով ու բարձրությամբ իշխում է շրջապատում ընկած հարթ տարածությունների վրա և այնտեղից դիտվում է Սևանի ողջ մակերեսը, այնպես, ինչպես Սևան, քաղաքի մոտի Մեծեփ ամրոցից: Բացի դրանից, ամրոցից դեպի արևելք շարունակվում են վարդենիսի լեռնաշղթայի լանջերը. աստիճանաբար «կգրից» գնալով

ներս՝ դեպի հարավ, հետո դուրս գալով հասնում մինչև Մովակ գյուղի մոտի ամրոցը, որը Քարե-դուռ ամրոցի գծից որպես հրվանդան դուրս է եկել դեպի լիճը՝ կազմելով մի աղեղնաձև լեռնաշար, իրեն մեջ առնելով մի հսկայական արգավանդ հարթավայր, որը դարեր շարունակ կերակրել է իր մշակողին:

Ամրոցի միջնաբերդը կառուցված է սարահարթի առավել բարձր տեղամասում և շրջապատված է մինչև այժմ պահպանված պարիսպներով: Միջնաբերդն ունի կլոր ձև, հիշեցնում է Հերի-դարի ամրոցը: Միջնաբերդի պարիսպները շարված են անմշակ, բազալտ քարերից, հարմարեցված միմյանց, հարթ կողերը՝ դեպի դուրս: Պարսպի լայնությունը չորս մետր է: Մուտքի բացվածքը դարձած է դեպի արևմուտք, նրա աջ ու ձախ կողմերում երևում են երկու հզոր քարաբուրգերի հետքեր (7×7 մետր), պարսպի արտաքին կողմից նշմարվում են որմնահերցերի հետքեր: Բացի այդ, պարսպի հարավ-արևմտյան մասում, գլխավոր մուտքից 20 մետր հեռու, 30 մետր երկարությամբ և 4 մետր լայնությամբ երևում են հենապատի մնացորդներ (աղյուսակ 75):

Միջնաբերդն ունի նաև երկրորդ մուտք, որն իր կառուցմամբ նման չէ առաջինին: Այս մուտքը դարձված է դեպի հարավ-արևելք: Պարսպի մեջ չկա պարզորոշ մուտքի բացվածքը, այլ հակընդդեմ պարիսպների վերջավորությունները գալիս ու միմյանց կողքով անցնում են 8—10 մետր, որոնց մեջ գոյանում է երկու մետր լայնք ունեցող ճանապարհ դեպի միջնաբերդը, այնպես, որ պարիսպների կանգուն ժամանակ մի քանի մետր հեռավորությունից նույնիսկ չէր կարելի մուտքի տեղը որոշել, որը կարծես գաղտնուղու դեր է կատարել:

Միջնաբերդի ներսում նկատելի են բնակարան-

ների ու կացարանների խառնիխուռն թափված պատերի ավերակներ, որոնք իրենց կառուցման տեխնիկայով չեն տարբերվում պարսպի կառուցումից, բացի այն, որ այստեղ պատերը ավելի բարակ են, իսկ քարերը՝ մանր: Այստեղ երևում են նաև միջնադարյան խաչքարեր:

Միջնաբերդը, ինչպես վերը ասվեց, գրավում է ամրոցի առավել բարձր մասը և շրջապատված է բազմաթիվ կացարաններով:

Բնակավայրում, որը այժմ վեր է ածված վարելահողի, այնուամենայնիվ, պարզորոշ երևում են տների ավերակները՝ տարածված միջնաբերդի հարավային և արևելյան կողմերում: Բնակավայրում գոյություն ունի նաև առանձին խումբ կացարանների ընդհանուր պարսպապատում, որը համեմատած միջնաբերդի պարիսպների հետ, ավելի նեղ է ու քարերն էլ՝ փոքր: Բնակավայրի հարավային մասում են գտնվում քարե դուռ-մատուռները, որոնք մի գուցե նախաքրիստոնեական մի սրբավայր են եղել:

Գլխավոր ճանապարհը դեպի ամրոց սկսվում է բարձունքի արևելյան ստորոտից և հյուսիսային կողմով ոլորապտուլտ բարձրանալով գնում դեպի արևմուտք, աստիճանաբար դառնալով հարավ-արևելք, գլխավոր մուտքից մտնում միջնաբերդը, իսկ շարունակությունը՝ դեպի բնակավայրը: Այս ճանապարհը օգտագործվում է նաև այժմ: Մի այլ ճանապարհ, որի մի մասը երևում է բնակավայրի հարավ-արևելյան ծայրամասում, տանում է ուղիղ միջնաբերդ: Երկու ճանապարհներն էլ պատնեշված են եղել առավելապես արտաքին կողմերից, և այդ ճանապարհով աղատ կարող էր շարժվել ժամանակի ամեն տեսակի անիվավոր գումակ:

Ինչպես բնակավայրում, նույնպես և միջնաբերդում կան խեցեղենի բազմաթիվ մանր բեկորներ, օբսիդիանի փշրանքներ, կենդանիների ոսկորներ, մակույկաձև աղորիքի կտորներ և այլն:

Ամրոցից դեպի հարավ և հարավ-արևելք հայտնաբերվեցին երկու գոլմեններ, որոնցից մեկը վեր է ածվել քրիստոնեական պաշտամունքի վայրի, որի վերին սալաքարի վրա դրվել է խաչքար:

Ամրոցն ու միջնաբերդը ջրով կարող էին ապահովված լինել:

Մովակի ամրոցը (հանույթ 76): Մովակ գյուղի մոտի կիկլոպյան ամրոցը տեղավորված է գյուղի հարավային և արևմտյան կողմերում գտնվող բարձունքի վրա, որը իր շրջապատի նկատմամբ բարձր է 50—60 մետրով: Հրվանդանը, որի վրա գտնվում

է ամրոցը, մտնում է լճի մեջ, լճի այժմյան ափերը բավականին հեռացել են: Այդ վայրը մնացել է սոսկ որպես բարձրագիւր սարահարթ, որպիսին եղել է նաև այդ ամրոցի շինարարության ժամանակաշրջանում: Գտնվելով մի այդպիսի գերիշխող բարձունքի վրա, Մովակի ամրոցը մի անանցանելի պատվար է հանդիսացել արևելքից դեպի հարավ Սեանի ավազանը ներխուժող օտար ցեղերի ու ցեղախմբերի դեմ, այնպես, ինչպես լճաջենի ամրոցը՝ հյուսիսում:

Ամրոցը և նրան հարող բնակավայրը բավական մեծ ու ընդարձակ են: Նրանց երկարությունը հյուսիսից հարավ ավելի քան 700 մետր է, լայնությունը՝ 500 մետր: Այսպիսով, Մովակի ամրոցը իր բնակատեղիով գրավել է շուրջ 3,5 քառակուսի կիլոմետր: Դա մեզ ծանոթ ամրոցներից ամենամեծն է:

Ամրոցի շրջակայքում կան բազմաթիվ դամբարաններ, որոնց պեղումներով 1906 թվականին զբաղվել է Երվանդ Լալայանը: Հայտնաբերված նյութերը գտնվում են Վրաստանի պետական թանգարանում: Այդ նյութերը տարբեր էպոխաների են պատկանում, սակայն հիմնականում թվագրվում են I հազարամյակի երկրորդ քառորդով (մ. թ. ա.):

Մարտունի—Բասարգեշար ժամանակակից խճուղին, ամրոցն ու բնակատեղին բաժանել է երկու անհավասար մասերի, ինչպես այդ արվել է Օձաբերդում: Այստեղ ճանապարհը, բարձրանալով բնակատեղիի արևմտյան ծայրամասով, առնչվում է լայնածավալ հովտին, որի մյուս վերջավորությունը վրա գտնվում է Քարե-դուռ ամրոցը: Ծանապարհը այնուհետև շարունակվում է բնակատեղիով, իր ձախ կողմում թողնելով միջնաբերդը, որը կենդանի ձևով խրված է եղել լճի մեջ: Այն իր երեք կողմով վերջանում է անմատչելի զառիթափով, իսկ հարավային մասը ձուլվում է բնակատեղիի հետ:

Հզոր պարսպապատնեշների շնորհիվ ամրոցը բոլոր կողմերից անմատչելի է դարձել: Պարիսպների և կացարանների պատերի կառուցման տեխնիկան նույնն է: Խոշոր, անտաշ բազալտ քարերից անշաղախ շարված են պատերն ու պարիսպները:

Վանի թագավորության նվաճողները հասել են այս ամրոցին, ջախջախել նրա տերերին և, ավերելով ամրոցը, կառուցել կամ վերակառուցել են այն՝ ըստ իրենց պահանջների: Ամրոցի հյուսիսային եզրի ժայռի վրա թողել են մի սեպագիր արձանագրություն. որի միջոցով իմանում ենք, որ այդ ամ-

բոցը և իր շրջապատող վայրերը կոչվել են Արքուկինի երկիր (աղյուսակ 77):

Միջնաբերդից դեպի արևելք, սեպագիր արձանագրությունից 20—30 մետր դեպի ճանապարհը կան բազմաթիվ քարանձավներ, որոնք նույնպես կացարաններ են եղել: Քարանձավներից երկուսը մանրագնին ուսումնասիրվեցին (առանց պեղումների կատարելու), որոնց մասին մի քանի տվյալներ կրեթենք ստորև:

Առաջին (պայմանական առաջին) քարանձավը ունի 11 մետր երկարություն և 8,4 մետր լայնություն, առաստաղը կոնաձև է և 3,5 մետր բարձրություն ունի կենտրոնում: Առաստաղը պատած է կարծրացած թանձր մրով: Քարայրի մուտքի առաջ երևում են պատի հետքեր: Պատը ժամանակին կացարանի մուտքը ծածկել է թշնամիներից, գազաններից և ցրտից, ինչպես այդ տեսանք Սանգար ամրոցի տակ: Քարայրն իր ներսում ունի երկրորդ բաժանմունք, որը մի ներքին անցքով կապված է առաջինի հետ և ունի նաև ելք դեպի դուրս: Նրա երկարությունը 12 մետր է, լայնությունը՝ 3 մ., առաստաղը կիսաշրջանաձև է, կենտրոնում երկու մետր բարձրությամբ:

Երկու կացարանները միացնող մուտքը, մեր կարծիքով, բացված է արհեստականորեն, չնայած քարերի վրա չի նկատվում գործիքի հետք: Նույն քարանձավի առաջին սենյակի խորքի պատում կա մի խոռոչ, որի մուտքը հատակից բարձր է 2,4 մետր, ունի երկու մետր լայնություն և խորանում է ժայռի տակ ավելի քան 6 մ.:

Երկրորդ քարանձավը, որը նույնպես բաղկացած է երկու բաժանմունքից, այժմ տեղացիները օգտագործում են որպես մթերանոց: Այս քարայրի առաստաղն ու պատերը նույնպես ծածկված են թանձր ու կարծր ծխամրով: Գյուղացիների պատմելով, որոնք լսել են իրենց պապերից, քարանձավի խորքի պատում, մուտքի դիմաց գտնվելիս է եղել օջախ-կրակարանը: Քարայրն ունի 16 մետր երկարություն, 12 մետր լայնություն, առաստաղը կոնաձև բարձրանում է 2,5 մետր, երկրորդ բաժանմունքը ավելի ընդարձակ է, ունի 20×16 քմ տարածություն: Նշված քարանձավի մուտքի դեմ նույնպես երևում են պատի հետքեր:

Ամրոցի ջրամատակարարումը լուծված կարելի է համարել, քանի որ նրանից վերև եղած վարդենիսի լեռներից, տարվա բոլոր եղանակներին, հոսում են բազմաթիվ առվակներ:

Ամրոցի և միջնաբերդի տեղիտորիան ծածկված

է միջնադարյան գերեզմաններով, որոնք թվագրվում են 14—17-րդ դարերով: Կան գերեզմաններ, որոնք զետեղված են հնագույն կուրգան-դամբարանի վրա:

Կլադ դարի ամրացր (հանույթ 78): Ակունք գյուղը գտնվում է Բասարգեչարից (Վասակաշեն) երկու կիլոմետր դեպի հարավ, այդ գյուղից դեպի արևմուտք ընկած է մի առանձին բլուր, որին տեղացիները Կլոր դար են անվանում:

1959 թ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Ս. Գ. Բարխուդարյանի ղեկավարությամբ այստեղ կատարվել են հետախուզական պեղումներ: Պեղվել է նշված բլրի արևելյան լանջի՝ հում աղյուսից կառուցված պարսպի շրջակայքը: Բարձունքը, որի վրա ժամանակին կանգուն է եղել միջնաբերդը, ունի 200 մետր հյուսիս-հարավ երկարություն և 90 մետր լայնություն: Բարձունքն իր գագաթում մեկ ու կես հեկտարից ավելի հարթ տարածություն ունի: Այդ հարթության վրա այժմ շենքերի գրեթե ոչ մի հետք չի մնացել, բացառությամբ քարերի մի քանի կույտներից, որոնք հետագայում հավաքվել են, այդ տարածությունը վարելահողի վերածելիս:

Չնայած շենքերի բացակայությանը, բարձունքի գագաթը, ինչպես նաև լանջերն ունեն հզոր կուլտուրական շերտ: Պեղումների շնորհիվ, Կլոր դարի արևելյան լանջին բացվեցին մի քանի սենյակներ, որոնք դասավորված են միջնաբերդի պարսպի երկարությամբ և անմիջապես նրա ետևում: Ինչպես պարսպը, նույնպես և սենյակների պատերը կառուցվել են անմշակ, միջին մեծության բազալտ քարի շարվածքով: Հիմքի վրա, իսկ նրա վրա դրվել է անթիրժ աղյուսից պատ, աղյուսների միացման համար օգտագործվել է սպիտակ հողից պատրաստված շաղախ, որի հանքը գտնվում է բլուրից ոչ հեռու: Աղյուսներն ունեն համահավասար չափեր՝ 40—50×20—25×10—15 խորանարդ սմ.: Սենյակների միջնապատերի հաստությունը հասնում է մինչև մեկ մետրի, իսկ արտաքին պարսպին՝ մեկ ու կես մետրի:

Կլոր դարի շրջապատում քարհանքեր չկան, և ամրոցի հիմքի քարերը բերվել են գյուղի մոտի բարձունքի արևմտյան լանջերից:

Մինչ այժմ հայտնաբերված ամրոցներից, ինչպես տեսանք, Սևանի ավազանի ամենահարավային ամրոցը Մովակ գյուղի մոտի ամրոցն է: Ակունքի Կլոր դարի ամրոցը կամ միջնաբերդը հավանորեն հանդիսացել է մի առաջապահ ամրոց Մովակ

գյուղի ամրոցի և առհասարակ Սևանի ավազանի հարավ-արևելյան ափում, ինչպես Ալբերդը Ղարանդուղում, Նղեգնաձոր տանող ճանապարհի ձորաբերանում:

Միջնաբերդը պեղելիս հայտնաբերվեցին խեցեղենի բազմաթիվ կտորներ, անասունների ոսկորներ, օբսիդյան քարի փշրանքներ: Սենյակներից մեկում գտնվեցին մեծաքանակ փայտի և աթարի մոխիր, փայտածուխ, կիսայրված փայտի կտորներ, մոխրի միջից գտնվեց երկաթի խարամ և մի հալաման աման կամ հալոցք (ТИГЕЛЬ):

Ամրոցի ժամանակաշրջանը դժվար է որոշել, վերագրել այն կիկլոպյան տիպի շինարարությանը չի կարելի, ընդհակառակը, կարծիք կա, որ Կլոր դարի ամրոցը կամ միջնաբերդը կարելի է թվագրել վաղ հայկական ժամանակաշրջանով, սակայն, ինչպես վերը նշվեց, Կլոր դարի շուրջը փռված է եղել հրակայական բնակավայր, որն իր նյութերով հասնում է մինչև վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Կլոր դարի ամրոցը, եթե կապվում է իր շրջապատի հետ ժամանակագրությամբ, ապա անընդհատ վերակառուցվել է ու հարատևել մինչև վաղ հայկական շրջանը:

Ամրոցից դեպի հյուսիս, հարթավայրում գտնվել են բազմաթիվ կավամանների բեկորներ: 1961 թ. ամրոցից 1000 մետր դեպի հյուսիս հետախուզա-

կան պեղում կատարվեց մետր ու կես բարձր բլրակի վրա, կտրելով այն խրամատով (6×6 մետր) և մեկ մետր լայնությամբ: Պեղման ժամանակ գտնվեցին սև գույնի փայլեցրած, օձի կամ նման մի երևակայական սողունի վերադիրով, կավամանի կտոր, որը զուգահեռվում է էլառի, Քասախի, էջմիածնի, Դիրաքլարի, Նախիջևանի, Քյուվ-Քափայի, Օգնիի և Բեշտաշենի վայրերից դուրս եկած վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենի հետ: Խրամատի հատակը (1,8 մետր) խորությամբ ծածկված էր սպիտակ հողով, որը տոփանված էր ու խիստ կարծրացած:

Ծնթադրում ենք, որ պեղած տեղը վաղ բրոնզեդարյան էպոխային պատկանող մի կացարան էր: Մենք տեսանք, որ այս շրջանում կիկլոպյան ամրոցներ քիչ են հայտնաբերվել: Կարծում ենք, դա բացատրվում է շրջանի աշխարհագրական դիրքով: Բասարգեշարի շրջանը, Մովակ գյուղից հետո, լճին մոտ լեռնոտ չէ: Այստեղից սկսվում է մի հարթություն, որը ձգվում է մինչև Սևանի լեռնաշղթայի ստորոտները, սակայն այդ լեռներում էլ դեռևս չի հայտնաբերվել կիկլոպյան ամրոց կամ նման կարգի հուշարձան:

Այսպիսով, ավարտվում են Ուդուրի-էտիունի ցեղային միության մինչ այժմ հայտնի սահմաններում եղած ամրոցների և այլ նման հուշարձանների մասին տրված համառոտ տեղեկությունները: